HUMANISTIČKE STUDIJE

6|2019

Univerzitet
Donja Gorica

ČASOPIS
HUMANISTIČKE STUDIJE

Glavni i odgovorni urednik:
Dragan K. Vukčević

Urednik broja
„Evropski izbori (2019) u kontekstu reforme Evropske unije i njihov uticaj na Zapadni Balkan“:
Dragan Đukanović

Redakcija:
1. Đorđije Borozan (Podgorica);
2. Ilija Vujačić (Podgorica);
3. Dragica Vujadinović (Beograd);
4. Milan Podunavac (Podgorica);
5. Cirila Toplak (Ljubljana);
6. Mirjana Maleska (Skoplje);
7. Asim Mujkić (Sarajevo).

Savjet:
1. John Keane (Sidney);
2. Nenad Dimitrijević (Beograd);
3. Čedomir Čupić (Beograd);
4. Olga Breskaja (Vilnius);
5. Ana Krasteva (Sofija, Lyon);
6. Panos Ljoveras (Solun);
7. Đuro Šušnjić (Beograd);
8. Tonko Maroević (Zagreb);
9. Viljam Smirnov (Moskva);
10. Rudi Rizman (Ljubljana);
11. Alpar Lošonc (Novi Sad);
12. Vesna Kilibarda (Podgorica);
13. Stefano Bianchini (Bologna);
14. Hans-Georg Ziebertz (Würzburg);
15. Ratko Božović (Beograd).

Sekretar: Nikola Zečević

Dizajn: Mile Grozdanić

Priprema za štampu: Bojan R. Popović
Medeon, Podgorica

Lektura i korektura: Valentina Knežević

Izdavač: HS, UDG

Podgorica,
2019.

www.humanistickestudije.me

6|2019

SADRŽAJ

DRAGAN K. VUKČEVIĆ Uvodna riječ
glavnog i odgovornog urednika /5/

DIO I TEMA BROJA: EVROPSKI IZBORI (2019)
U KONTEKSTU REFORME EVROPSKE UNIJE I
NJIHOV UTICAJ NA ZAPADNI BALKAN
RADMILA NAKARADA Višeslojne poruke izbora
za Evropski parlament (2019) /9/
LJILJANA GLIŠOVIĆ Evropska Nemačka ili nemačka
Evropa: rezultati izbora za Evropski parlament u Nemačkoj
i izbor predsednika Evropske komisije /23/
SAJMA ADEMOVIĆ Identitet kao osnova
evropeizacije Zapadnog Balkana /33/
NIKOLA B. ŠARANOVIĆ Religijski akteri i političko
akterstvo: izbori za Evropski parlament 2019. godine /47/
LUKA NEŠKOVIĆ Budućnost Evrope i kriza hrišćanskog identiteta /57/

DIO II STUDIJE
MILUN LUTOVAC Romani mojkovačkog književnog kruga /71/
NIKOLA BANIĆEVIĆ Reforme sektora nacionalne bezbjednosti
u procesu evroatlantskih integracija Crne Gore /85/

DIO III RECENZIJE
FILIP TESAR, *Etnički konflikti,* Biblioteka XX vek, Beograd, 2019
(Milan Podunavac) /103/
ĐURO ŠUŠNJIĆ, *Sjaj odlomka: Prilozi otvorenoj antropologiji*,
UDG — Fakultet umjetnosti, Podgorica, 2019. (Luka Rakojević i
Nikola Vukčević) /107/
MILOVAN ĐILAS, *Pisma iz zatvora*, Vukotić Media, Beograd, 2016.
(Veselin Pavlićević) /111/

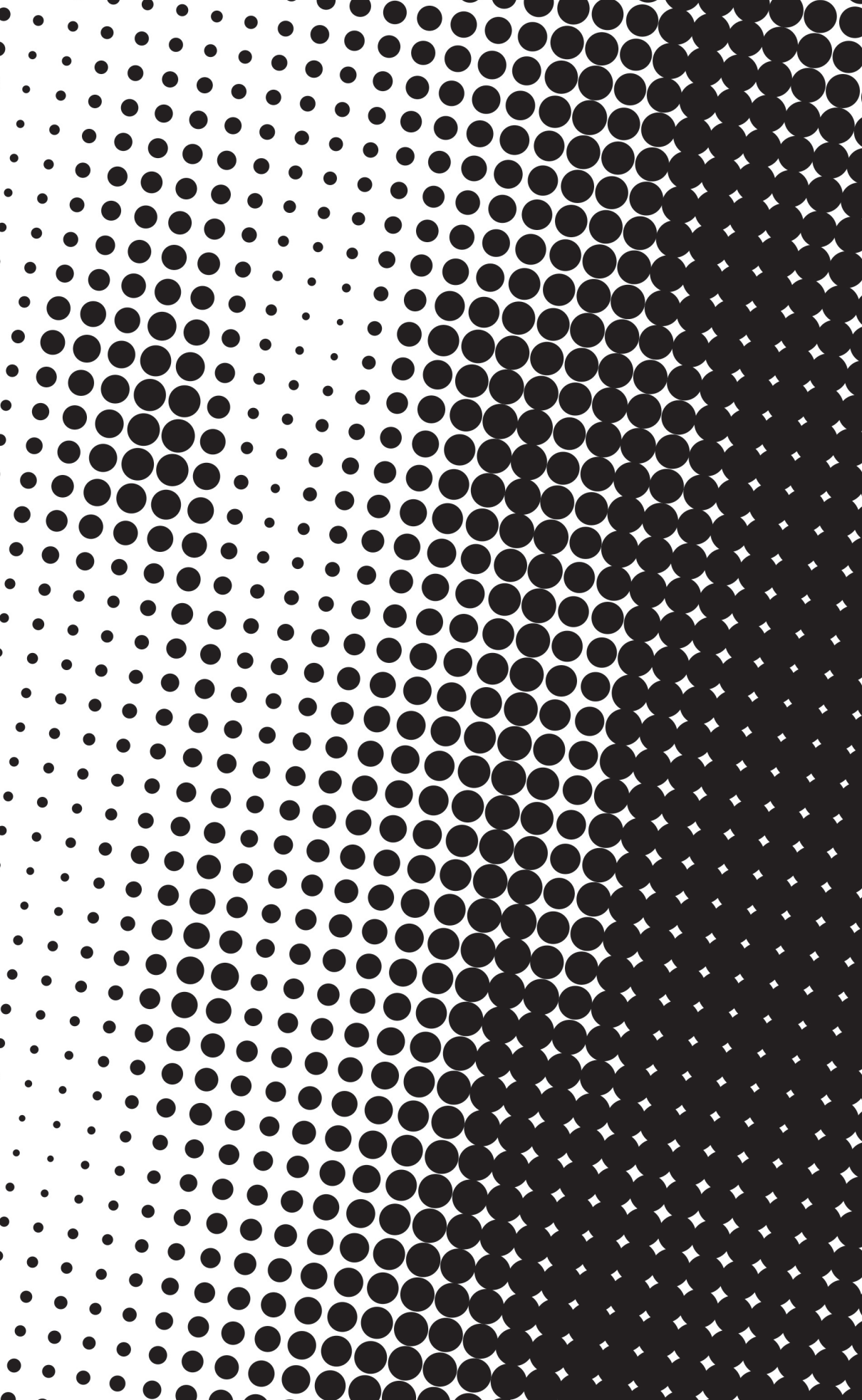

Luka Nešković*

UDK 27:340.64(4)

Budućnost Evrope i kriza hrišćanskog identiteta**

Kriza savremenog doba, prema Benediktu XVI, uslovljena je diktaturom relativizma koja podozrivo gleda na hrišćansko nasleđe i udara na temelje Evrope koji su vjekovima bili stožer njenog kulturnog partikulariteta. Kompromisno, ideja o istovjetnosti liberalizma sa hrišćanstvom, kakvu zagovaraju autori poput Marčela Pere, ne nalazi mnogo pristalica među liberalnim misliocima. Habermas ističe važnost ustavnog patriotizma i nužnost konstruktivnijeg poimanja identiteta na prostoru na kojem je, kroz istoriju, došlo do ukrštanja više različitih kultura, u kojem je svaka ostavila neizbrisiv trag na njegov dalji razvoj. U ovom radu, pitanje identiteta Evrope biće tretirano u kontekstu *arheologije*, manje *futurologije*, metodom koji preporučuje Agamben, budući da je ono jedini način odgovora na kompleksna pitanja sadašnjosti, posebno u društvu koje rijetko poseže za zaboravljenim izvorima smisla.

Ključne riječi: Evropa, identitet, Benedikt XVI, Habermas, hrišćanstvo

Uvod ili O vječnom vraćanju istog

Pitanje identiteta Evrope, koje se postavlja s vremena na vrijeme, izazivajući manje ili više pažnje, ali nikada odgovor koji dovodi do saglasja, otkriva nam jednu dimenziju duboke krize koja je ujedno i obilježje savremenog evropskog društva.[1] U sjenci nedavnih političkih dešavanja, požar u katedrali Notr Dam u Parizu, u aprilu 2019. godine, ostavio je snažan, emotivni dojam, kako na *vjerujuće* građane Evrope, tako i na one koji se osjećaju drugačije.

Medijski, ovaj događaj doveo je i do kreiranja više ideoloških narativa. Istoričar umjetnosti i član Francuske akademije, Žan Kler (Jean Clair), izjavio je da stradanje katedrale vidi kao potvrdan znak „nepovratne dekadencije Francuske" i konačan kolaps judeo-hrišćanskih korijena Evrope.[2] Oni sa više optimizma, govorili su o mogući-

* Doktorand, Univerzitet Donja Gorica, Humanističke studije, luka.neskovic@udg.edu.me.

** Dopunjena verzija rada predstavljenog na Međunarodnom naučnom skupu „Petrovački diskursi: Evropski izbori u kontekstu razvoja Evropske unije i Zapadnog Balkana" u organizaciji Centra sa spoljnu politiku, Hanns Seidel Fondacije i Univerziteta Donja Gorica, u Petrovcu, 25. oktobra 2019. godine.

1 Ivan Karlić, „Identitet i dijalog u suvremenom europskom kontekstu", *Filozofska istraživanja*, vol. 31, br. 4, 2011, str. 756.

2 Jean Clair, "Notre-Dame de Paris, la Porte de l'Enfer", https://www.lefigaro.fr/vox/societe/jean-clair-notre-dame-de-paris-la-porte-de-l-enfer-20190417, 09. 09. 2019.

nosti kreiranja novog evropskog identiteta izniknutog iz pepela Notr Dama.[3]

Ono o čemu govore prvenstveno evropski konzervativci, nije vaskrsli narativ konzervativizma svojstven Evropi prije Drugog svjetskog rata, već težnja prvih evropejista, post-ratnog perioda, da se obnovljenoj Evropi udahne duša koja neće počivati isključivo na prednostima ekonomske prirode, već i na *ethosu* i vrlini.

Romano Prodi, predsjednik Evropske komisije, je krajem prošlog vijeka rekao da se Evropa „ne može zamisliti u zaboravu sopstvenog sjećanja, u kom je hrišćanstvo ostavilo trajne obrise. U različitim evropskim nacijama, umjetnosti, književnosti, u vještini tumačenja misli nalazi se kolijevka hrišćanstva koja odgaja vjerujuće i one koji to nosi."[4] Žak Delor (Jacques Delors), sedam godina ranije, u katedrali u Strazburu, poručio je: „Evropi je potrebno dati dušu... Ako za deset godina ne uspijemo da joj udahnemo dušu, duhovnost, smisao, onda smo izgubili evropsku utakmicu."[5]

Šta se dogodilo u narednih deset godina, a možemo reći i danas, jeste bezuspješna borba za konsenzualnim definisanjem evropskog identiteta i odbijanje da se hrišćanski korijeni Evrope konstitutivno navedu kao konstanta u njenom istorijskom razvoju. Stoga ćemo se, u ovom radu, prvenstveno pozabaviti onim glasovima kojima se u dominantno sekularnom akademskom diskursu ne pristupa sa dovoljno pažnje, ukazujući na one elemente evropskog nasljeđa koji su doprinijeli razvoju Evrope kakvu je poznajemo danas.

Interesna racionalnost današnjice

U savremenim analizama političke sfere, pitanje identiteta očitava se u vidu interesne racionalnosti, dok ekonomska interesna racionalost služi kao izvorište i kriterijum političkog djelovanja u modernom društvu.[6] Odgovornost za neusaglašen pristup poimanju evropskog identiteta, Benedikt XVI bi pronašao upravo u konzumerističkoj i konformističkoj kulturi modernog Zapada, stavljajući pitanje u širi filozofski kontekst. „Relativizam", navodi on, „se pokazuje kao jedno stajalište koje odgovara današnjem vremenu. Stvara se diktatura relativizma u kojoj se ništa ne priznaje kao konačno i koja za posljednje mjerilo dopušta samo vlastitu osobu i njene želje."[7]

---

3 Michael O'Loughlin, "New European identity may be found in Notre Dame's ashes", https://www.irishtimes.com/opinion/new-european-identity-may-be-found-in-notre-dame-s-ashes-1.3862660, 20. 09. 2019.

4 Marčelo Pera, *Zašto se moramo zvati hrišćani*, Službeni glasnik, Beograd, 2010, str. 72.

5 Lucian Leustean, John Madeley, *Religion, Politics and Law in the European Union*, Routledge, London, 2013, str. 5

6 Radule Knežević, „Politički identitet Evrope" u: *Načelo slobode i politički poredak*, Politička kultura, Zagreb, 2007, str. 147.

7 Jeffrey M. Perl, A Dictatorship of Relativism? Symposium in Response to Cardinal Ratzinger's Last Homily, Duke University Press, Durham, 2007, str. 381.

U pristupu koji poziva na preispitivanje starih vrijednosti i načela, njihove primjene u savremenom svijetu, te nužnosti kreiranja novih, Benedikt XVI vidi ne samo podrhtavanje temelja na kojima počivaju religija i crkva, već i posrnuće ljudskog digniteta, njegovih prirodnih prava, i atomizaciju jedinke koja egoistično želi uživati u svom subjektivitetu, što za rezultat može imati opasne i kritične posljedice po društvo koje gubi one vrijednosti koje je hrišćanstvo gradilo u posljednja dva milenijuma. Relativizam u poimanju evropskih korijena stoga znači odstranjivanje onog temelja koji je vjekovima bio vezivno tkivo evropskih naroda.

Za njega je Evropa, u svojoj srži, uobličenje hrišćanstva kao cjeline: sinteza grčke filozofije i biblijske vjere. „Nije iznenađujuće", kaže on u govoru na Univerzitetu u Regensburgu, „da je hrišćanstvo, uprkos svom porijeklu i značajnom razvitku na Istoku, konačno poprimilo svoj istorijski presudan karakter u Evropi. To možemo izraziti i obrnuto: ta konvergencija, s naknadnim dodavanjem rimskog nasljeđa, stvorila je Evropu i ostaje temelj onoga što se s pravom može nazvati Evropom."[8]

Suprotno napadima oponenata, ipak, za papu emeritusa, priznanje hrišćanskog identiteta Evrope ne znači povratak vjeri, već, kako on citira Kurta Hubnera (Kurt Hübner) u raspravi sa Habermasom (Jürgen Habermas), „da se oslobodi epohalnog zasljepljenja, da ona (misleći na vjeru) današnjem čovjeku nema više šta reći jer protivrječi svojoj humanističkoj ideji o umu, prosvjećenju i slobodi."[9] On sugeriše jedan model, kompatibilan savremenosti, gdje kaže da moramo obrnuti aksiom prosvjetiteljstva i ponašati se kao da svevišnje biće uistinu postoji.

Sa time je saglasan i Marčelo Pera (Marcello Pera), filozof i bivši predsjednik italijanskog Senata, koji predlaže „hrišćansku civilnu ili građansku religiju" — vrstu religije koju, s obzirom na njenu moralizatorsku snagu, svi mogu prigrliti. Civilna — u smislu da je „kolektivni običaj koji pruža *ethos*", i nije samo kompatibilna sa različitim hrišćanskim konfesijama u Evropi, već je i „u skladu sa temeljima svake od njih". Korijen se nalazi u judeo-hrišćanskoj tradiciji koja je oblikovala zapadni svijet, i za ateistu ona ne bi predstavljala prepreku jer ne zahtijeva nužno bilo kakav oblik transcendentalne vjere.[10]

Ideju civilne religije koja uobličava postulate hrišćanstva i prilagođava ih političkom poretku, nalazimo i u osmoj glavi četvrte knjige *Društvenog ugovora* Žan-Žaka Rusoa.[11] Odlike Rusoove civilne religije su jednostavne: one podrazumijevaju postojanje sveznajućeg

---

[8] Benedict XVI, "Faith, Reason and the University Memories and Reflections", http://www.vatican.va/content/benedict-xvi/en/speeches/2006/september/documents/hf_ben-xvi_spe_20060912_university-regensburg.html, 23. 09. 2019.

[9] Benedict XVI, Jürgen Habermas, *Dialectics of Secularization: On Reason and Religion*, Ignatius Press, San Francisco, 2006, str. 12.

[10] Marčelo Pera, Zašto se moramo zvati hrišćani, op. cit., str. 47.

[11] Žan-Žak Ruso, *Društveni ugovor*, Filip Višnjić, Beograd, 1993, str. 135.

božanstva, kao prauzroka i krajnju eshatološku instancu, pravednog sudiju čiji zakoni imaju etičku vrijednost, na šta se posebno poziva Benedikt XVI, i Perinog ideala pluralističkog društva koji podrazumijeva osjećaj zajedništva u mnoštvu različitosti, kao i poštovanje vrijednosnih postulata tog društva, što na kraju treba spriječiti pojavu totalitarizma.[12]

Marju Lauristin navodi da, u pogledu totalitarnih režima, zastupljenih u Evropi tokom dvadesetog vijeka, komunizam i fašizam predstavljaju jednako zlo, posebno za narode istočne Evrope, što konsekventno dovodi do izbjegavanja debate o prošlosti, dok Habermas naglašava značaj istorije i identiteta, kao načina „istorijskog učenja". Lauristin, na osnovu toga, postavlja logično pitanje: da li je temelj nove Evrope „zajedničko tržište" koje na ekonomskoj ravni ujedinjuje do juče podijeljenu Evropu, ili u pogledu identiteta treba posegnuti za interpretacijama prošlosti, zanemarujući „evropejstvo" kao „stil života"?[13]

Sa stanovišta Katoličke crkve, kardinal Karl Lehman je govorio o nužnosti usredsređenja ka evropskoj sadašnjosti i budućnosti, sa svim izazovima koje oni nose, ali da u procesu identifikacije ne treba zaboraviti na ulogu hrišćanstva u oblikovanju Evrope. Kao i kardinal Racinger, on neće tražiti povratak vjeri, niti izjednačavanja hrišćanstva sa Evropom, već priznanje onih temelja na kojima ona počiva.

„Hrišćanska vjera", kaže Lehman, „dala je mnoge podsticaje za stavove i ustanove koje su se poslije razvijale — često izvan Crkve, a katkada i protiv nje. Sjetimo se samo humanizma, uloge tehnike, značenja nauke te otkrića i važnosti ljudskih prava. I konkretna humanost Europe u pokretima koji su se udaljili od hriščanske vjere ili su se pak od nje otuđili, nadahnuta je hrišćanskom baštinom, na primjer, u djelima dobrotvornosti. Danas je to porijeklo često zaboravljeno, nerijetko se poriče ili izobličuje. No ostaje ozbiljno pitanje koliko temeljna uvjerenja hrišćanske slike o čovjeku, kao na primjer dostojanstvo osobe ili milosrđe, odnosno opraštanje, mogu biti razdvojena od živoga korijenskog temelja vjere, a da — barem na duži rok — ne izgube svoj autentični smisao."[14]

---

[12] Racinger je na izvjestan, volterovski način („radi minimuma moralnosti") saglasan sa Perinim predlogom civilne religije čiji principi ne podrazumijevaju živu vjeru (living faith), međutim, ukoliko ne postoji određena grupa građana „koji su otkrili biser" (vode molitveni, sakramentalni život koji se poklapa sa moralnim i socijalnim učenjem vjere) on ne smatra da Perin predlog može zaživjeti. Vidjeti: Joseph Ratzinger, Marcello Pera, *Without Roots: The West, Relativism, Christianity, Islam*, Basic Books, New York, 2006, str. 121.

[13] Marju Lauristin, "The European Public Sphere and the Social Imaginary of the 'New Europe'", *European Journal of Communication*, vol. 22, br. 4, 2007, str. 403–404. Citirano prema: Samir Vrabec, „Konstitucionalizam, europski ustav i europski identitet u Habermasovim političkim spisima", *Politička misao*, god. 51, br. 4, 2014, str. 13.

[14] Karl Lehman, „Kršćanski korijeni europskog društva", *Crkva u svijetu*, vol. 37, br. 3, 2002, str. 325.

Konstitutivno odbijanje

Pokušaj da se hrišćanski korijeni Evrope navedu u preambuli nacrta evropskog ustava 2004. god. izazvao je oštru polemiku u javnosti i na kraju rezultirao neuspjehom.[15] Takođe, Povelja Evropske unije o osnovnim pravima, koja je puni zakonski efekat stekla Lisabonskim ugovorom, u preambuli navodi da su narodi Evrope „svjesni svog duhovnog i moralnog nasljeđa", ali ne definiše šta pod tim podrazumijeva. Pera navodi namjernu intenciju očeva Povelje da se ne osvrću za sobom, na „bolna iskustva" kako su istakli u nacrtu Ustava, i „stare podjele", i da pogled usmjere isključivo ka budućnosti pišući redove obećanja o savršenom uređenju.[16] Time su ignorisali istorijsko-geografsku posebnost Evrope, i odstupili od njenog identiteta prepoznatljivosti, fokusirajući se na pravnu imperiju „zajedničkog prostora".

Stoga oni su stvorili identitet koji, kako on kaže, „i nije baš evropski."[17] Nije došlo do poklapanja pojmova Evropljana definisanih Poveljom i Evropljana definisanih istorijom. Povelja je zasnovana na idealima, a u pogledu identiteta ne daje odgovor šta je to što Evropljane čini drugačijim od ostalih, „razumijevanje", kako piše Ričard Jenkins (Richard Jenkins) „onoga ko smo mi i ko su drugi ljudi recipročno".[18] Benedikt XVI podsjeća „da otvorenost za višestruko kulturološko nasljeđe čovječanstva, podrazumijeva, prije svega, sopstveni kultorološki identitet" i samo na taj način „susret među kulturama može da bude plodonosan."[19]

Stefan Mikl (Stefan Mückl) sa Univerziteta u Frajburgu, navodi tri načina definisanja odnosa između crkve i države u tri vodeće evropske zemlje. Za Francusku je karakterističan model strogog lacizma, koji ne dopušta dodir duhovnog i svjetovnog područja. Prema zakonu iz 1905. godine koji je i danas na snazi, u članu 1. stoji da Republika „osigurava slobodu savjesti. Ona garantuje slobodno praktikovanje kultova uz navedene izuzetke u interesu javnog reda", dok u čl. 2. da „Republika ne priznaje, ne plaća i ne subvencionira nijedan kult". Iz ovog je evidentna vjerska neutralnost države i njeno odbijanje da javno prizna i podrži bilo koju crkvu ili vjersku zajednicu.

---

[15] U vrijeme vođenja debate, kardinal Racinger se pitao: „Ko bi bio uvrijeđen? Čiji bi identitet bio u opasnosti? Muslimani, koji su u tom pogledu često i rado na tapetu, ne osjećaju opasnost od naše hrišćanske moralne osnove, već od cinizma sekularizovane kulture koja negira sopstvene temelje. Takođe i naši sugrađani Jevreji nisu uvrijeđeni hrišćanskim korijenima Evrope, ukoliko ti korijeni dosežu do planine Sinaj... To isto važi i kada je riječ o Bogu: spominjanje Boga nije to što vrijeđa pripadnike drugih vjera, već je to prije pokušaj da se stvori ljudska zajednica apsolutno bez Boga." Vidjeti: Joseph Ratzinger, *L'Europa di Benedetto nella crisi delle culture*, Cantagalli, Siena, 2005, str. 39–40.

[16] Marčelo Pera, Zašto se moramo zvati hrišćani, op. cit., str. 47.

[17] „Od evropejstva nisu mogli da dođu ni do čega do kosmopolitizma." Vidjeti: Marčelo Pera, *Zašto se moramo zvati hrišćani, op. cit.*, str. 8.

[18] Radule Knežević, „Politički identitet Evrope", u: *Načelo slobode i politički poredak*, Politička kultura, Zagreb, 2007, str. 148.

[19] Marčelo Pera, Zašto se moramo zvati hrišćani, op. cit., str. 8.

Insistira se na odvajanju političkog i javnog života od uticaja komunitarizama, odbacivanju koncepcije komunitarnih prava i „samoupravljanja" unutar religijskih zajednica.[20]

Suprotno tom modelu, u Engleskoj, Anglikanska crkva slovi za državnu i kao takva uživa njene povlastice. Radi se o veoma zatvorenom sistemu koji na pijedestalu drži samo jednu crkvu, čiji je poglavar britanski monarh, te ima „monopol" nad drugim vjerskim zajednicama. Na taj način zadržava se tradicionalan odnos između države i crkve nastao odvajanjem od Rima u XVI vijeku.[21] Endrju Preskot (Andrew Prescott) primjećuje da britanska politika nema potrebu za laicizacijom političkog života na simboličkom nivou te u religijskim tradicijama i praksama ne vidi ništa sporno.[22]

Osnovna crta njemačkog sistema je otvorenost prema religiji koja je percipirana kao pozitivan fenomen koji doprinosi djelovanju javne sfere. Za razliku od Francuske, njemačko pravo ne referiše na laicizam ili sekularizam, jer ti koncepti nisu priznati u njemačkom pravu. Izrazi kao što su „laicizam" i „laici" koristi se jako rijetko, i u tim slučajevima najčešće od strane onih koji zagovaraju suštinsku promjenu sistema kako bi se u osnovi usvojio kategorički negativan stav države prema religiji i vjerskim zajednicama.[23]

Mikl smatra da Francuska, svojim modelom strogog laicizma (Laïcité), nameće Evropskoj uniji uređenje odnosa između crkve i države, uprkos činjenici da 80% Evropljana čine hrišćani od kojih je 58% katolika.[24] Sa time je saglasan i Lorenco Zuka (Lorenzo Zucca), ukazujući na socijalne probleme francuskog društva, koje je danas pred ozbiljnim izazovima u nemogućnosti da asimiluje većinu svojih imigranata uprkos agresivnim integracionim politikama. „Laicizam", ističe on, „je bio jak kada su njegovi pravni i ideološki elementi bili u skladu. Ako se država i društvo slože da religiju treba održati izvan javne sfere, onda *laïcité* djeluje prilično glatko i učinkovito. Ali to

---

[20] Hrvoje Špehar, „Načelo laičnosti u francuskome političkom sustavu", *Političke analize*, vol. 2, br. 8, 2011, str. 72.

[21] Hrvoje Špehar, „Historijski razvoj odnosa crkve i države u Velikoj Britaniji: ključne prekretnice i metamorfoze 'državne' crkve u multikulturnom društvu", *Anali Hrvatskog politološkog društva*, vol. 7., br. 1, 2010, str. 190.

[22] Andrew Prescott, "Laïcité et sécularisation en Grande-Bretagne" u: Alain Dierkens i Jean-Philippe Schreiber (ur.), *Laïcité et sécularisation dans l'Union eruopéenne*, Editions de l'Université de Bruxelles, Bruxelles, 2006, str. 137. Citirano prema: Hrvoje Špehar, „Historijski razvoj odnosa crkve i države u Velikoj Britaniji: ključne prekretnice i metamorfoze 'državne' crkve u multikulturnom društvu", *Anali Hrvatskog politološkog društva*, vol. 7., br. 1, 2010, str. 17.

[23] Stefan Mückl, "Trennung und Kooperation — das gegenwärtige StaatKirche--Verhältnis in der Bundesrepublik Deutschland" u: Burkhard Kämper i Hans--Werner Thönnes (ur.), *Thema Staat und Kirche*, vol 40, Aschendorff, Minster, 2007, str. 75. Citirano prema: Peter Cumper, Tom Lewis, *Religion, Rights and Secular Society: European Perspectives*, Edward Elgar Publishing, Cheltenham, 2012, str. 64.

[24] Ante Ančić, „Europa, laicizam i kršćanski korijeni", *Crkva u svijetu*, vol. 40, br. 4, 2005, str. 413.

više nije slučaj, kada pravni laicizam koji nameće država ne prihvata odmah cijelo društvo. Činjenica nametanja svima jedinstvenog i preciznog pogleda na svijet samo pogoršava podjele među različitim elementima društva."[25]

Izvori

U raspravi koju je vodio sa tadašnjim kardinalom Racingerom[26], Habermas ne prihvata tezu da liberalna država treba opravdanja iz područja metafizike, već da ona počiva na vlastitim kognitivnim temeljima. Ipak, on ističe nužnost participacije religioznih osoba u javnom diskursu liberalne države[27] jer one svojim duhovnim tradicijama doprinose njenom boljem funkcionisanju, kada kaže: „Sila religioznih tradicija da artikuliše moralnu intuiciju s obzirom na društvene oblike dostojanstvenog ljudskog života čini vjerske prezentacije o relevantnim političkim pitanjima ozbiljnim kandidatom za moguće sadržaje istine."[28]

Habermas poziva na uravnoteženu „raspodjelu kognitivnih opterećenja" kada od sekularnih građana traži da se odreknu pretpostavke da religijske tradicije nisu ništa drugo do „arhaične relikvije predmodernih društava", odnosno da su iracionalne, i da ih poštuju kao jednake glasove, čak i kad iznose svoje argumente u vjerskom pogledu. U drugom svom predavanju on poziva na „komplementarni proces učenja", u kojem upozorava sekularne građane da oni sami duguju svoju misao hrišćanskoj baštini.[29]

---

[25] Lorenzo Zucca, A Secular Europe: Law and Religion in the European Constitutional Landscape, Oxford University Press, Oxford, 2012, str. 29.

[26] Na poziv Bavarske katoličke akademije, 19. januara 2004. god., sastali su se tadašnji prefekt rimske Kongregacije za doktrinu vjere, Jozef Racinger i njemački filozof Jirgen Habermas, razmjenjujući mišljenja na temu „Predpolitički moralni temelji u izgradnji slobodnog civilnog društva, sa posebnim demokratskim osvrtom na demokratsku ustavnu državu".

[27] Ivica Raguž, „Papa Benedikt XVI. o Crkvi, državi i politici", *Bogoslovska smotra*, vol. 77, br. 2, 2007, str. 432.

[28] Jürgen Habermas, "Religion in the Public Sphere", *European Journal of Philosophy*, Vol. 14, No. 1, 2006, str. 10.

[29] Jürgen Habermas, *Nachmetaphysisches Denken II. Aufsätze und Repliken*, Suhrkamp, Berlin, 2012, str. 141–147. Citirano prema: Ivica Raguž, „Laička država i sloboda vjerovanja danas. Teološki osvrt na doprinos Charlesa Taylora", *Diacovensia*, vol. 21, br. 4, 2013, str. 700–701. U jednoj svojoj studiji, prije rasprave sa Racingerom, Habermas je napisao: „Za normativno razumijevanje modernog doba hrišćanstvo ne predstavlja samo presedan ili katalizator. Univerzalizam zasnovan na jednakosti — od kog su potekle ideje o slobodi i solidarnosti u zajedničkom životu, samostalnom ponašanju u životu i emancipaciji, individualnoj moralnoj svijesti, pravima čovjeka i demokratiji — to jeste direktno nasljeđe hebrejske etike o pravdi i hrišćanske etike ljubavi. To nasljeđe se neprestano iznova prilagođavalo, bivalo kritikovano i ponovno tumačeno bez suštinskih promjena. Sve do dana današnjeg ne raspolažemo drugim opcijama. Takođe i pred aktuelnim izazovima postnacionalne grupe nastavljamo da

Marčelo Pera će otići toliko daleko, i reći da je liberal hrišćanin, čak i kada to ne zna.[30] Među vrline liberalizma, potrebne za održavanje otvorenog, tolerantnog društva on navodi: lojalnost, čast, toleranciju, poštovanje, kredibilitet, pravdu, blagonaklonost... sve one vrline koje su tipične za hrišćansko učenje. Današnjoj Evropi suprotstavlja Sjedinjene Američke Države, koje u svojoj istoriji nikada nijesu imale totalitaran režim, citirajući Deklaraciju o nezavisnosti: „Svi ljudi su stvoreni jednaki (...) a Stvoritelj im je darovao nekoliko neotuđivih prava", uz Džefersonovu elaboraciju da je hrišćanstvo „od svih ostalih religija, prijateljski nastrojena prema slobodi, nauci i najslobodnijem širenju ljudskog uma."[31]

Benedikt XVI je više puta iskazao svoje simpatije prema misli francuskog političkog teoretičara Aleksisa de Tokvila (Alexis de Tocqueville)[32], posebno se na njega pozivajući prilikom posjete Vašingtonu 2008. god. „Amerikanci su", izjavio je tom prikom, „oduvijek cijenili sposobnost da svoju vjeru slobodno iskazuju i u skladu sa svojom savješću. Tokvil je bio fasciniran ovim aspektom nacije. Napomenuo je da je ovo zemlja u kojoj su religija i sloboda 'prisno povezane' doprinoseći stabilnoj demokratiji koja njeguje društvene vrline i učešće u javnom životu svih svojih građana."[33]

Benediktovi govori o ulozi religije u javnom životu mogu se porediti sa molbama koje je Tokvil, svojevremeno, upućivao francuskom društvu. U predgovoru svog djela *Demokratija u Americi*, autor je tvrdio da su Sjedinjene Američke Države primjer u kojem se religija može razvijati u slobodi, i da će religija (pod kojom je podrazumijevao judeo-hrišćansku) biti od koristi za slobodna društva u nastajanju. Time se odlučno suprotstavljao predrasudama svojih kolega, duhovne djece prosvjetiteljstva, koja su se prema religiji odnosila kategorički negativno.[34]

Tajna zla

Đorđo Agamben (Giorgio Agamben), u svojoj knjizi *Tajna zla. Benedikt XVI i kraj vremena*[35]*,* ističe da se sudbina zapadnog svijeta najbolje može razumjeti posmatranjem crkve. Ovim ne iskazuje

---

se hranimo na istom izvoru. A sve ostalo su postmodernističke glasine". Vidjeti: Jürgen Habermas, *Tempo di passaggi*, Feltrinelli, Milano, 2004, str. 128–129.

30 Marčelo Pera, Zašto se moramo zvati hrišćani, op. cit., str. 47.

31 *Ibid., str. 46.*

32 O uticaju Tokvila na papinu prvu encikliku *Deus Caritas Est*, vidjeti: Ronald Weed, John von Heyking, *Civil Religion in Political Thought*, CUA Press, Washington, D. C, 2010, str. 202–203.

33 Benedict XVI, "Rotunda Hall of the Pope John Paul II Cultural Center of Washington, D. C. Thursday, 17 April 2008", http://w2.vatican.va/content/benedict-xvi/en/speeches/2008/april/documents/hf_ben-xvi_spe_20080417_other-religions.html, 15. 09. 2019.

34 Marta Cartabia, Andrea Simoncini, *Pope Benedict XVI's Legal Thought*, Cambridge University Press, Cambridge, 2015, str. 149.

35 Giorgio Agamben, *The Mystery of Evil: Benedict XVI and the End of Days*, Stanford University Press, Stanford, 2017.

prvenstvo hrišćanstva, kako su mnogi kritičari već bili spremni dočekati, već nas navodi na posmatranje mnogo šireg i dubljeg konteksta. Kriza koju proživljava Zapad jeste kriza legalnosti i legitimiteta, pitanja kojima crkva, sa teološkog aspekta, posljednjih vjekova, pristupa sa najvećim interesovanjem.

Autor se ponovo vraća na tezu, prisutnu i u ranijim djelima, da su svi politički pojmovi moderne kulture u svom korijenu zapravo sekularizovani teološki pojmovi, te da je hrišćanstvo svojom mišlju i djelovanjem oblikovalo današnju kulturu na Zapadu. Time pokazuje da za razumijevanje modernosti moramo posegnuti i za teološkim izvorima koji se često zanemaruju u savremenom akademskom diskursu.[36] Navodeći Mišela Fukoa, u čijem je središtu pitanje (bio)moći u modernitetu, on sugeriše da „istorijska istraživanja koja sprovodimo o prošlosti nisu drugo do sjena pitanja upućenih prema našoj sadašnjosti. Istražujući sadašnjost, mi Evropljani nalazimo se prisiljeni preispitivati prošlost."[37] Umjesto posezanja za futurološkim, utopističkim koncepcijama, mnogo je korisnije voditi se *arheološkom metodologijom* kao načinom pristupanja sadašnjosti.

U jednom poglavlju *Tajne zla* on se poziva na Tikonija, teologa iz IV vijeka, čija je glavna teza sastavljenost crkve od dva dijela: lijevog i desnog, grešnog i milosnog. Suprotno Avgustinovoj viziji, ona u sebi nosi i Jerusalim i Vavilon; stoga ona je dobra i zla, a ono što ih u suštini razdvaja jeste duh, koji je nevidljiv. Tek u eshatološkoj drami dolazi do otkrivenja prave prirode stvari.

Agamben zaključuje da je sekularno društvo refleksija crkve, društvo koje je „vjerojatno još i više, dvodijelno, izmiješano od zla i dobra, zločina i poštenja, nepravde i pravde." Ali demokratsko društvo griješi u pretpostavci da je problem pravne i proceduralne prirode te da se legitimnost otklanja tehničkim putem.[38] Društvo se ne može izmijeniti na bolje ako pravednost ostane samo ideja „potpuno nepomična i nemoćna pred zakonom ekonomije."[39]

---

[36] Ivica Žižić, „Opus Dei — otajstvo službe. O filozofskom ispitivanju liturgije kod Giorgia Agambena", *Služba Božja*, vol. 55, br. 2, 2015, str. 136.

[37] Giuseppe Savà, "La lectio di Agamben", *La Sicilia*, 9. avgust 2012, str. 34.

[38] „Ovlašćenja", navodi Agamben, „i institucije danas nijesu delegitimisane jer su pale u ilegalnost; naprotiv, istina je u sljedećem: ilegalnost je toliko rasprostranjena i generalizovana jer su ovlašćenja izgubila svu svijest o svojoj legitimnosti. Iz ovog razloga beskorisno je vjerovati da se pomoću akcija možemo suočiti sa krizom naših društava (...) Kriza koja utiče na legitimitet ne može se riješiti samo na nivou zakona. (...) Pokušaj moderne da uskladi zakonitost i legalnost, gledajući da se pozitivnim pravom obezbijedi legitimitet neke vlasti, potpuno je neadekvatan, kao što je vidljivo iz neumitnog procesa propadanja u koje zalaze naše demokratske institucije. Institucije društva ostaju žive samo ako oba principa (koja su u našoj tradiciji takođe dobila ime prirodnog zakona i pozitivnog prava, duhovne moći i vremenske moći, ili u Rimu: *auctoritas* i *potestas*) ostaju prisutna i djeluju u njima bez ikakvog zahtjeva za podudarnošću." Vidjeti: Giorgio Agamben, *The Mystery of Evil: Benedict XVI and the End of Days*, *op. cit.*, str. 12.

[39] Ante Vučković, „Kako je Benedikt XVI. Zapadu pokazao njegovo lice?", *Crkva u svijetu*, vol. 48, br. 2, 2013, str. 140–142.

Umjesto zaključka

Jedan od ishoda Habermasove i Racingerove rasprave jeste mogućnost dijaloga između hrišćanske intelektualne i moderne sekularne tradicije. Obje strane potvrđuju postojanje jednog „postsekularnog društva", što se čini u skladu sa prilično širokim konsenzusom da sam naučni razlog nije dovoljna osnova za utemeljenje demokratskog etosa, i da religija barem ima neku ulogu u dijalogu o izvorima i njegovom sadržaju. Dosadašnje iskustvo nam je pokazalo da se vjera, u masovnim medijima na Zapadu, a nerijetko i u akademskim krugovima, često znala karikaturalno predstaviti kao oličenje iracionalizma, što nas ne može navesti na objektivnije poimanje prirode sukoba vjere i razuma.

Ono u čemu se i Racinger i Habermas slažu jeste da postoji stvarna opasnost da razum postane preuzak i odsječen od izvora koji mu pružaju život.[40] Takav razum je, novembra 1793. godine, trijumfalno ušetao u Notr Dam i pozdravljen klicanjem nepreglednog mnoštva, zauzeo mjesto na visokom oltaru vrhovnog božanstva.[41] Svako ko je odbio da se pokloni njegovoj ideji smatran je državnim neprijateljem i mogao se naći u redu prema trgu Konkord. Reprizu, u nešto drugačijem scenariju, doživio je i XX vijek, eskalacijom ideološki totalitarnih režima.

Agamben nas podsjeća na opasnosti zaborava naših korijena, gubitka smisla i misaonog nasljeđa, te stoga sugeriše sagledavanje stvari u mnogo širem i dubljem kontekstu, od onoga kako se to često zna činiti. Zadatak je intelektualca da razumije svijet u kojem živi, a dubljem razumijevanju, on mora posegnuti za zaboravljenim i zapuštenim izvorima smisla.[42]

Pitanja koja se postavljaju pred nama nijesu jednostavna. U odgovoru šta čini dušu Evrope, moramo prije svega poći od pitanja, da li je identitet, koji je sa njom neraskidivno vezan, zapravo promjenljiva kategorija ili je jasna spoznaja istorijski utemeljenih prepoznativosti? Da li je duša Evrope ona koju je potrebno povratiti, kako je govorio Šuman, ili ona koju joj mi moramo pružiti? I na kraju: da li duša sama po sebi, može počivati na pukom mehanizmu utvrđivanja pravila javnog života, ili njena priroda podliježe etičkoj stvarnosti koja ne potpada pod kategoriju političkog?

---

[40] Thomas R. Rourke, *The Social and Political Thought of Benedict XVI*, Lexington Books, Lanham, 2010, str. 97.

[41] Ruth Scurr, Fatal Purity: Robespierre and the French Revolution, Vintage, London, 1989, str. 267.

[42] Ante Vučković, „Kako je Benedikt XVI. Zapadu pokazao njegovo lice?", *op. cit.*, str. 142.

Bibliografija

Agamben, Giorgio, *The Mystery of Evil: Benedict XVI and the End of Days*, Stanford University Press, Stanford, 2017.

Ančić, Ante, „Europa, laicizam i kršćanski korijeni“, *Crkva u svijetu*, vol. 40, br. 4, 2005.

Benedict XVI, "Rotunda Hall of the Pope John Paul II Cultural Center of Washington, D. C. Thursday, 17 April 2008", http://w2.vatican.va/content/benedict-xvi/en/speeches/2008/april/documents/hf_ben-xvi_spe_20080417_other-religions.html, 15. 09. 2019.

Benedict XVI, "Faith, Reason and the University Memories and Reflections", http://www.vatican.va/content/benedict-xvi/en/speeches/2006/september/documents/hf_ben-xvi_spe_20060912_university-regensburg.html, 23. 09. 2019.

Benedict XVI, Habermas, Jürgen, *Dialectics of Secularization: On Reason and Religion*, Ignatius Press, San Francisco, 2006.

Cartabia, Marta, Simoncini, Andrea, *Pope Benedict XVI's Legal Thought*, Cambridge University Press, Cambridge, 2015.

Jean Clair, "Notre-Dame de Paris, la Porte de l'Enfer", https://www.lefigaro.fr/vox/societe/jean-clair-notre-dame-de-paris-la-porte-de-l-enfer-20190417, 09. 09. 2019.

Cumper, Peter, Lewis, Tom, *Religion, Rights and Secular Society: European Perspectives*, Edward Elgar Publishing, Cheltenham, 2012.

Habermas, Jürgen, "Religion in the Public Sphere", *European Journal of Philosophy*, vol. 14, br. 1, 2006.

Habermas, Jürgen, *Nachmetaphysisches Denken II. Aufsätze und Repliken*, Suhrkamp, Berlin, 2012.

Habermas, Jürgen, *Religion in the Public Sphere*, http://www.holbergprisen.no/en/jurgen-habermas/holberg-prize-symposium-2005.htlm, 15. 03. 2018.

Habermas, Jürgen, *Tempo di passaggi*, Feltrinelli, Milano, 2004.

Karlić, Ivan, „Identitet i dijalog u suvremenom europskom kontekstu“, *Filozofska istraživanja*, vol. 31, br. 4, 2011.

Knežević, Radule, „Politički identitet Evrope“ u: *Načelo slobode i politički poredak*, Politička kultura, Zagreb, 2007.

Lauristin, Marju "The European Public Sphere and the Social Imaginary of the 'New Europe'", European Journal of Communication, vol. 22, br. 4, 2007.

Lehman, Karl, „Kršćanski korijeni europskog društva“, *Crkva u svijetu*, vol. 37, br. 3, 2002.

Leustean, Lucien, Madeley, John, *Religion, Politics and Law in the European Union*, Routledge, London, 2013.

Mückl, Stefan, "Trennung und Kooperation — das gegenwärtige StaatKirche-Verhältnis in der Bundesrepublik Deutschland" u: Burkhard Kämper i Hans-Werner Thönnes (ur.), *Thema Staat und Kirche*, vol 40, Aschendorff, Minster, 2007.

O'Loughlin, Michael, "New European identity may be found in Notre Dame's ashes", https://www.irishtimes.com/opinion/new-european-identity-may-be-found-in-notre-dame-s-ashes-1.3862660, 20. 09. 2019.

Pera, Marčelo, *Zašto se moramo zvati hrišćani*, Službeni glasnik, Beograd, 2010.

Perl, Jeffrey, *A Dictatorship of Relativism? Symposium in Response to Cardinal Ratzinger's Last Homily*, Duke University Press, Durham, 2007.

Prescott, Andrew, "Laïcité et sécularisation en Grande-Bretagne" u: Alain Dierkens i Jean-Philippe Schreiber (ur.), *Laïcité et sécularisation dans l'Union eruopéenne*, Editions de l'Université de Bruxelles, Bruxelles, 2006.

Raguž, Ivica, „Papa Benedikt XVI. o Crkvi, državi i politici“, *Bogoslovska smotra*, vol. 77, br. 2, 2007.
Ratzinger, Joseph, *L'Europa di Benedetto nella crisi delle culture*, Cantagalli, Siena, 2005.
Ratzinger, Joseph, Pera, Marcello, *Without Roots: The West, Relativism, Christianity, Islam*, Basic Books, New York, 2006.
Rourke, Thomas, *The Social and Political Thought of Benedict XVI*, Lexington Books, Lanham, 2010.
Ruso, Žan-Žak, *Društveni ugovor*, Filip Višnjić, Beograd, 1993.
Savà, Giuseppe, "La lectio di Agamben", *La Sicilia*, 9. avgust 2012, str. 34.
Špehar, Hrvoje, „Historijski razvoj odnosa crkve i države u Velikoj Britaniji: ključne prekretnice i metamorfoze 'državne' crkve u multikulturnom društvu“, *Anali Hrvatskog politološkog društva*, vol. 7, br. 1, 2010.
Špehar, Hrvoje, „Načelo laičnosti u francuskome političkom sustavu“, *Političke analize*, vol. 2, br. 8, 2011.
Vrabec, Samir, „Konstitucionalizam, europski ustav i europski identitet u Habermasovim političkim spisima“, *Politička misao*, god. 51, br. 4, 2014.
Vučković, Ante, „Kako je Benedikt XVI. Zapadu pokazao njegovo lice?“ *Crkva u svijetu*, vol. 48, br. 2, 2013.
Weed, Ronald, Heyking John, *Civil Religion in Political Thought*, CUA Press, Washington, D. C, 2010.
Žižić, Ivica, „Opus Dei — otajstvo službe. O filozofskom ispitivanju liturgije kod Giorgia Agambena“, *Služba Božja*, vol. 55, br. 2, 2015.
Zucca, Lorenzo, *A Secular Europe: Law and Religion in the European Constitutional Landscape*, Oxford University Press, Oxford, 2012.

Luka Nešković

The Future of Europe and the Crisis of Christian Identity

The crisis of modern times, according to Benedict XVI, is conditioned by the dictatorship of relativism, which looks suspiciously on Christian heritage and strikes at the foundations of Europe that have been at the core of its cultural particularity for centuries. Compromisingly, the idea of the equivalence of liberalism with Christianity, as advocated by authors such as Marcello Pera, does not find much support among liberal thinkers. Jürgen Habermas emphasizes the importance of constitutional patriotism and the need for a more constructive understanding of identity in an area where, through history, several different cultures have crossed, in which each has left an indelible mark on its further development. In this paper, the question of the identity of Europe will be treated in the context of *archeology*, less *futurology*, by the method recommended by Agamben, since it is the only way of answering complex questions of the present, especially in a society that rarely resorts to forgotten sources of meaning.

Key words: Europe, identity, Benedict XVI, Habermas, Christianity